

'השומר' ורעיון ההתנדבות לצבא העות'מאני

מתתיהו מינץ

המאמר שלהלן תכליתו לטפל בהיבטים אחדים ומוגדרים של סוגיה שפרטיה נשתקעו בכתבי זיכרונות של אישים שנגעו לה ולא הושם לב אליה במחקר. ממילא לא נעשה ניסיון לראותה בפרספקטיבה ההיסטורית ולא נבדקו השלכותיה האידיאולוגיות. התבוננותי אני עלתה לפני תוך עיון במקורות הנוגעים להיערכותה של ההסתדרות הציונית אל מול הצדדים הלוחמים בעת מלחמת העולם הראשונה. בדיעבד קירבני הנושא לעיין באספקטים של האוריינטציה העות'מאנית במדיניות ההנהלה הציונית, שקדמו בזמן לאירועים הנ"ל או הקבילו להם, החל בקונגרס הציוני התשיעי (1909) וכלה ב־1917. בין היתר פניתי לנכור בחליפת המכתבים בין ד"ר אביגדור יעקובסון חבר הוועד הפועל הציוני המצומצם, בעת שליחותו בבירה הטורקית, לבין חבריו במוסד הנ"ל במושבם בברלין. יעקובסון הופקד עוד באוקטובר 1908 על האנגלו לבנטין בנקינג קומפני (The Anglo Levantine Banking Co.) בקושטא, ולאחר הקונגרס הציוני העשירי (אוגוסט 1911) היה גם אחראי פורמלית על העניינים המדיניים של התנועה הציונית שם.¹ הפרשה שעליה מוסבת התבוננותי קשורה בחיבוטי טקטיקה ובשיקולים בדבר פיתוח והידוק מערכת היחסים שבין ההסתדרות הציונית לבין ממשל הטורקים הצעירים בכל הנוגע לקידום האינטרסים של התנועה הציונית בארץ־ישראל. בהיבטים מסוימים של הנושא דנתי במאמר שנועד להבהיר את עמדתו הפוליטית והציונית של דוד בן־גוריון בעת מלחמת העולם ובטרם מתן הצהרת בלפור.² הסוגיה שאני חותר להתמקד בה להלן מפציעה כמרכיב מעניין במדיניות ששאפה לאשש בעיני חוגי השלטון בטורקיה את אמינותה של האוריינטציה העות'מאנית של ההסתדרות הציונית. יתרה מזו, מתברר שהיא היתה אפילו משמעותית עד דומיננטית בקונספציות המדיניות של התנועה הציונית, כל אותו פרק זמן, החל במהפכת הטורקים הצעירים וכלה במפלת גרמניה במלחמת העולם הראשונה.

שנים הרבה (למעשה עד שנות השישים) לא זכתה סוגיית האוריינטציה לטורקיה לסקרנות מדעית ולעיון מפליג בהיסטוריוגרפיה הציונית ובכלל ברטרנספקציה הפוליטית.³ אפשר שהנושא לא ריתק, על שום ששיקף כולו רצף של אשליות וכישלונות עמוסי טעם מביך. ואפשר שסייעה בכך גם מין מודעות לצורך לגמדו, שכן המשתמע ממנו עשוי היה לערער את יוקרתה של הצמרת הציונית שהנחתה את

התנועה בשנים אלה ולכרסם בה. זאת ועוד, עם המעבר לאוריינטציה הבריטית, בתום מלחמת העולם הראשונה, נגזזו קונספציות אידיאולוגיות אלה מאליהן ונזדלזלו. וכמו כן היה לדיון בבעיה מן ההכרח קשר לשאלת היערכותה של ההסתדרות הציונית בעת המלחמה, נושא קונטרוברסלי כשלעצמו ולא נוח לאלה שהמשיכו להנחות את המדיניות הציונית. פוליטית ואידיאולוגית, ראוי אולי להצביע על עוד היבט, שכסס בעניין וסייע לקיימו ברצועה האפורה של התודעה ההיסטורית. כוונתי לפולמוס בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית שהסעיר את הציבור האידיאולוגי בין שתי המלחמות. בעימות דאגו אבות התנועה להטעים שראשוני תנועת העבודה, אנשי 'השומר', לרבות מפלגת פועלי-ציון הורתם, הפגינו ללא ליאות נייטרליזם בין הצדדים הלוחמים במלחמת העולם הראשונה והתנגדו נחרצות לרעיונות הרפתקניים (ניל"י) ולשיקולים בדבר הישגים מדיניים לציונות תמורת גיוס חטיבות לוחמות. 'אנטיגדודים' אידיאולוגי הדדה, במודע או בהיסח הדעת, גם בקביעת סדר עדיפויותיה ובניתובה הקונספטואלי של ההיסטוריוגרפיה של תולדות מלחמת העולם הראשונה ושל מערכת היחסים בקרב ההסתדרות הציונית.

והוא הדין בפועלי-ציון. סערת ההתרועעות בהסתדרות הציונית בין תומכי בעלות הברית בעת המלחמה לבין תומכי מדינות המרכז גרפה עמה בזמנו גם את לשכת הברית של מפלגות פועלי ציון. האחרונה, אף שהטיפה פורמלית (ואני מדגיש פורמלית) לנייטרליזם והעלתה אותו על נס בוויכוח עם אלה שתמכו ברעיונות פנחס רוטנברג, היתה למעשה נעולה על מדיניות פרו-גרמנית. היא קיימה קשר הדוק עם הקומיטי פור דן אוסטן (Komitee Für den Osten), שלא היה אלא זרוע במדיניות הגרמנית בחזית המזרח. ועל כן אין תימה שקינן רצון שלא לחשוף עניינים אלה יתר על המידה ולא להידרש להם. הפרשה שאני עומד לדון בה יש לה אפוא זיקה ישירה לשאלת האנטיגדודים ולגישתם של פועלי-ציון בארץ בנידון.

נחזור אחורה. החל במהפכת הטורקים הצעירים (יולי 1908) גברו בהסתדרות הציונית העולמית הגיונות ותרחישים, בצד נטיות מעשיות, לאמץ אוריינטציה טורקית ולנסותה.⁴ הקו נחלש וצבר עוצמה חליפות. עם הזמן הוא נתקבע כלגיטימי והחולקים עליו לא נמצא בהם הכוח לערערו. כזה היה המצב עד מלחמת העולם הראשונה. עם פרוץ פעולות האיבה נקלעה התנועה הציונית למצוקה, מה שדחף אותה להרהורי רוויזיה. גם אז טרדה הבעיה בעיקר את מנוחתם של הציונים שישבו במדינות הנייטרליות או בארצות של בעלות הברית, וביקשו בכל לב להיות לויאליים להן. ציוני גרמניה ואוסטריה לעומתם לא נקלעו למצוקה. נהפוך הוא, הם מצאו לעצמם, דווקא לעת זאת, תימוכין איתנים להטיל ייבם על גרמניה ובדיעבד על טורקיה והגבירו את לחצם הדיפלומטי למען הישגים ממשיים לציונות ולשאיפות הלאומיות היהודיות במסגרת הקונסטלציה הנתונה. מה גם, שבכפוף לתודעת הרציפות במדיניות הציונית, או דפוסיה הלגיטימיים, כביכול, נתפסו דווקא בעלי האוריינטציה הטורקית כמי שדבקם במסלול המוסכם והמחייב, ואילו המתנגדים נצטיירו כמסיגי גבול ופורקי עול.⁵

מפלגת פועלי-ציון בארץ, ועמה גם לשכת הברית של מפלגות פועלי-ציון בעולם, לא זו בלבד שהזדהתה עם המגמה, היא אף חידדה את המודעות לתמורות שהתחוללו

במדינה העות'מאנית, ראתה אותן כמהפכניות ממש והיתה חלוצה בקביעתן של נוסחאות פוליטיות חדשות.⁶ ממילא היתה נכונה להשתלב בפראקסיס הדיפלומטי שנקטו המשלחות הציוניות, הסמויות והגלויות, בבירה הטורקית בעידן שלאחר מהפכת הטורקים הצעירים. בשלב זה עלתה מנהיגותו של יצחק בן-צבי במפלגה לשיאה. הוא הקציע את הנדבכים העיוניים לתפיסת הסיטואציה החדשה והיה הרוח המפעמת במהלכים הרלוונטיים. המפלגה ניסחה בהתאם קונספציות עיוניות ומעשיות, שנועדו להצדיק את פתרון שאלת יישוב היהודים בארץ בקונטקסט הגיאופוליטי העות'מאני. כך למשל ניזום רעיון העיתון והפרסומים של האחדות, אשר יותר משנועד לבטא את הצורך לאשש התאגדות פועלית בארץ, הוא בא לענות על סיסמת האחדות שהוצרכה לפעם את הציבוריות היהודית הדמוקרטית באימפריה העות'מאנית כולה, כמשען מתאים לפוליטיקה יהודית לאומית וציונית בארץ-ישראל. בהתאם לזה נוסחו גם עיקרי הפרוגרמה של המפלגה בארץ והותוו קווי מדיניות והסברה שנועדו להעטות על חוק ה'מילט' העות'מאני את תכניות האוטונומיה הפרסונלית, על הדפוסים המשפטיים שפותחו בחשיבה הפוליטית באוסטרו-הונגריה וברוסיה.⁷

דוד בן-גוריון יחזור לפתח ביתר שאת את הרעיונות במאמרים שפרסם בעת שהותו בארצות-הברית.⁸ גם החלטתו והחלטתם של יצחק בן-צבי ושל ישראל שוחט, לפנות ללימודי משפטים בטורקיה, היתה מנווטת פרגמטית לצורך לגבש הנהגה פוליטית שתהיה מעורה בנוף המשפטי העות'מאני ותוכל להתמודד בהצלחה בזירה הפרלמנטרית הטורקית.⁹

וכמוהם גם בר ברוכוב. הוא תלה בתמורות שהתחוללו בטורקיה את הצורך בניסוח קורקטיבה לפרוגנוזה שגובשה בפרוגרמה הפולטיבית של פועלי-ציון הסוציאלי-דמוקרטים. אם קודם לכן דיבר על הכורח הבלתי נמנע להידרדר לעימות מזוין עם המשטר הפיאודלי בטורקיה – עימות שהוא גם תנאי כל יעבור למימוש תהליך ההתרכזות המואץ של ההון והעבודה היהודית בארץ-ישראל וגם משימה מידית, מהפכנית, ששומה על הפרולטריון היהודי בארץ ומפלגתו פועלי-ציון ליטול על עצמם בשל חולשתה ובוגדנותה של הבורגנות היהודית – הרי עתה הטעים את החובה לפעול במסגרת הקונסנזוס הטורקי הדמוקרטי ובהתאם לקצב היאחזותה הריאלי של הבורגנות היהודית בארץ-ישראל, ועל פי האינטרסים שלה בלבד. כלומר: לא האצה, מהפכנית באופיה, של תפקודים משחררים, פוליטיים של הפרולטריון היהודי, אלא שיבה אל התהליך המודרג האבולוציוני של הטריטוריאליזציה הכלכלית, כשלב בעל טווחי זמן ארוכים. בלשון אחרת, תהליך היסטורי. הוא גם קיבל בהתלהבות את רעיון השתלבותו האישית במערכת האחדות ואת הצורך בלימוד הלשון הטורקית, כתנאי למפעל מדעי רחב ממדים על הגיאופוליטיקה הטורקית, וכרך את תכניות עלייתו בצורך להתמסר למחקר המזרח התיכון.¹⁰

רעיון ההשתלבות של התנועה הציונית במערך הפנים-עות'מאני גרר עמו למעשה עוד היבט שכדאי לתת עליו את הדעת: ברגע שההסתדרות הציונית העולמית והמפלגות השונות המסונפות לה שקלו את פתרון בעיית היאחזות היהודית

בארץ-ישראל כמרכיב של תהליך אימננטי פנימי של הדמוקרטיזציה והפדרליזציה של טורקיה, הן לא היו חופשיות יותר להשליך יהבן על גורמים בינלאומיים ולצפות לתמורות גיאופוליטיות בסיועם. יתרה מזו, כמעט בו ברגע חדלה ההסתדרות הציונית להיות התארגנות בינלאומית בלתי תלויה, המנהלת מדיניות בהתאם לתובנות שלה בלבד, אלא הפכה להיות עוד ארגון פוליטי טורקי, החייב בלויאליות לטורקיה מעל לכל. זו גם הסיבה שאישים כה רבים בהסתדרות הציונית, ובעיקר מהאסכולה של הציונות המדינית, היססו לקיים זיקה בלבדית, הדוקה לטורקיה, בעוד שאנשי הציונות המעשית לא נרתעו מפני חומרתה של הסוגיה והמשיכו לרקום טקטיקות מטקטיקות שונות כדי לשכנע את הגורם הטורקי בתועלתה של הציונות לאימפריה.¹¹

עם פרוץ המלחמה, התייצבה מפלגת פועלי-ציון בארץ לימין מדינות המרכז, שלא לדבר על כך שלא ראתה במלחמה עימות אימפריאליסטי, וממילא לא הטיפה לעמדות אינטרנציונליסטיות. גם הפעם ביטאו זאת במפגיע בן-צבי, בן-גוריון וישראל שוחט. סיסמת ההתעמתנות נועדה בין היתר לדרבן גיוס למיליציה במסגרת הצבא הטורקי כמפגן לרונטני ביותר להוכחת ההתערות היהודית הפוליטית הממוסדת בתוככי מרחב האינטרסים העות'מאני.¹² ושוב, קו זה לא היה אופייני לפועלי-ציון שבארץ בלבד. אימצו אותו שלמה קפלנסקי וליאון חזנוביץ' שניהלו את לשכת הברית בהאג. וכאמור, הוא עלה בקנה אחד עם המדיניות של הוועד הפועל הציוני בברלין, אשר יום שורה של צעדים לזיהוי התנועה הציונית עם האינטרסים של מדינות המרכז. הללו נתקבלו כמובנים מאליהם על דעת נציגיו בארץ ובקושטא: ד"ר ריכארד ליכטהיים, ד"ר ארתור רופין וד"ר אביגדור יעקובסון.¹³ אלה ניהלו למעשה מדיניות של הזדהות עם מדינות המרכז וראו את סיכויי הפתרון הפוליטי של בעיית ארץ-ישראל היהודית כתקפים רק במסגרת הסטטוס-קוו הטורקי. אמרתי למעשה, שהרי פורמלית הושם דווקא דגש על נוסחאות נייטרליות. ולא ייפלא, שהרי רק בחסותן יכולה ההסתדרות הציונית לקיים מראית עין פורמלית של גוף בינלאומי חסר פניות.¹⁴ גם אחר כך, משגורשו בן-צבי ובן-גוריון מן הארץ ופנו לארצות-הברית, הם לא הסתלקו מן העמדה הפוליטית שדבקו בה. ולא זו בלבד שסירבו לתת יד למפעל הגיוס של גדוד נהגי הפרדות, הם גם דחו באורח בוטה את הצעתו של רוטנברג להיפגש עמו בברינדיזי כדי לדון בשילוב רגימנטים יהודיים לצד בעלות הברית תמורת התחייבות פוליטית של האחרונות לגבי ארץ-ישראל כרפובליקה יהודית.¹⁵ בעת היותם בארצות-הברית לא חדלו השניים מגישתם העקבית שחתרה לקטום את עיקרה של הפרוגרמה שרוטנברג הביאה לארצות-הברית ולהעמידה על ארגונו של העם היהודי בהיקף פוליטי ובינלאומי בלבד. יתרה מזו, בן-גוריון ובן-צבי חיפשו כל הזמן דרכים לחזור לארץ בעודה תחת השלטון הטורקי וכביטוי להזדהות עמו. אותה עת היתה דעתם איתנה שאין לקדם אינטרסים יהודיים לאומיים בארץ-ישראל אלא במסגרת הקונסנזוס הטורקי.¹⁶

יש להודות שהמצב בחזיתות המלחמה בקיץ 1916, לרבות הכישלונות הנחרצים של רוסיה, עשויים היו לשכנעם שהקלף הריאלי היחידי להמשך אפקטיבי של העשייה הציונית הוא התרפקות על אינטרסים גרמניים והודאה בתקפות

ה’סטטוס-קוו’ הטורקי. בהקשר זה נמצא המכתב אשר הפנו לשלטונות הטורקיים בארץ ב־31 באוגוסט 1916, ובו בקשה להתיר את שובם לארץ. הנימוק נכלל בניסיון ללבן מחדש את נסיבות גירושם מן הארץ. במסגרת זאת הם חזרו לצטט מנוסח מחאתם לפי כתובתו של ג’מאל פחה מן ה־5 במארס 1915. ללמדך שמבחינתם לא נשתנה דבר והם מוכנים להיצמד למישור היחסים בנקודה שהופסקו אז. לענייננו קולעים המשפטים שלהלן, שיש בהם גילויי דעת מסכמים לגבי העבר:

מיד עם שובנו לפלסטינה [מטורקיה – מ”מ], שבעה חודשים לאחר בחינותינו, כאשר פרצה מלחמת העולם, והיה צורך להגדיל את הצבא, התייצבנו בירושלים אצל מפקד הצבא, כמתנדבים לצבא, על מנת להגן על אדמתנו ולהתחבר למען הגנת הארץ עם אחינו הטורקים ועמיתינו האזרחים.

ועוד:

מעת שבטלו הקפיטולציות, לא זו בלבד שהיינו הראשונים לבקש אזרחות עות’מאנית, אלא היינו פעילים ביותר בעידודם של יהודים אחרים להפוך לאזרחים עות’מאנים.¹⁷

המובאה לעיל מלמדת שהדין־ודברים נסב על התגייסות לצבא הטורקי בלי שהניסוח יחשוף במוצהר כוונה פוליטית ארוכת טווח. אגב, הצהרה כזו גם לא נדרשה, שהרי לפי גישתם לא נועדה ההתגייסות להיות חלק מעסקת תן וקח, אלא מפגן זודהות וולונטרי עם האינטרסים של ה’מולדת’ העות’מאנית הנלחמת על נפשה. מובן שבסוף המסלול ריחפה הציפייה לגמול טורקי בצורת אישור למפעל ההיאחזות ההמונית של היהודים בארץ. גם הטורקים הבינו את הכוונה הכמוסה. הבנתם מפציעה במישרין ובמפורש ברפליקה, המצוטטת במכתב, מפיו של מושל ירושלים ג’מאל פחה, שהושמעה במעמד ההתנצחות בינו לבין בן־גוריון ובן־צבי, מסכיב לצו הגירוש במארס 1915. הצהרת המושל איננה נדרשת לבעיית אמינותם של האחרונים כאזרחים עות’מאנים, אלא מפליגה היישר לעניין הפוליטי וחושפת את הקלפים המוצפנים, וכל כך, על מנת לעקור מן השורש ספקולציה פוליטית. ההצהרה מכחישה כל זכות יהודית בארץ־ישראל, שתבוא בדיעבד, וממילא דוחה שירותים יהודיים פטרייטיים. והנה כך מצוטט הפחה: ‘אנו נותנים לכם את מסופוטמיה ואנטוליה ולמרות הכול אתם רוצים בפלסטינה. זה היה לא יהיה.’¹⁸

הנה כי כן, הטורקים הבינו את השירות היהודי בצבא ואת מפעל ההתנדבות כחלק מהמאמץ היהודי להבטיח אחיזה פוליטית בארץ־ישראל כיחידה טריטוריאלית באימפריה העות’מאנית, ולסיכול מגמה זו דווקא נתכוונה מדיניותם.

יש לגרוס אפוא, שעם הצטרף טורקיה למדינות הלוחמות, שקלו פועל־ציון התגייסות לצבא הטורקי כחלק ממדיניות השכנוע של טורקיה לגבי אמינותה ותקפותה של סמיכות האינטרסים בין מטרות יהודיות מרחיקות לכת לבין יעדי הפוליטיקה הטורקית. לשון אחרת: הם היו מוכנים לראות לנגד עיניהם, ואפילו שלא במפורש, עסקת תן וקח תמורת הישג פוליטי בטווח רחוק כחזון היסטורי. קרוב לוודאי, שבעת הגשת הבקשה ללואי ברנדייס בדבר התערבות מצדו אצל שגריר ארצות־הברית בקושטא, אברהם אלקוס, בעניינם, לא ראו בן־גוריון ובן־צבי צורך

לטפל בעניין גיוסם האפשרי לצבא הטורקי כסוגיה שיש להתדיין עליה בעת גישושים על קבלת היתר לשיבה לארץ. ואפשר מאוד שהשגריר האמריקני היה רואה בהשתדלות כזאת מצדו התנהגות הנוגדת את הנייטרליזם שלו.

ועוד, בפובליציסטיקה הפוליטית בשנות המלחמה בארצות-הברית הבלטי בן-גוריון את הגישה שקרא לה 'היסטורית'. מתכונתה היתה דחיית כל קונספציה בדבר קפיצת דרך פוליטית למען השגת זכויות ריבוניות בלבדיות ליהודים בארץ-ישראל. במקום זאת הטעים את ההיאחזות היהודית בארץ כפועל יוצא של תהליך היסטורי ממושך של התערות, שיעשה, על פי הערכתו, במסגרת הקונסנזוס הפוליטי הטורקי ובמסגרת המדינה העות'מאנית רבת הלאומים.¹⁹ מעשית היה זה המשך הפוליטיקה הציונית והיישובית כפי שנוסחה בידי פועלי-ציון בארץ מאז מהפכת הטורקים הצעירים (ונזכור שגם ברוכוב נקט עמדה זאת וביססה בקונפרנציה השלישית של המפלגה הרוסית). ההתגייסות, אם וכאשר נשקלה, ועל כך עוד להלן, הוצרכה להוכיח את דבקותה של התנועה הציונית בשלמות האימפריאלית הטורקית ואת נכונותה להגן עליה בשדה הקרב. העסקה שהסתתרה מאחורי הצעת ההתעתנות לא ציפתה לריבונות יהודית כפיצוי, אלא להסכמה טורקית פורמלית לעשייה ציונית-יישובית בארץ-ישראל. טיעוני יתברר יותר, אם נפנה למקורות המוסבים על פרק זמן שקדם מעט למלחמת העולם. כוונתי למידע השייך לעידן מלחמת הבלקנים (ולמלחמת טריפולי) המשוקע בהתכתבות של יעקובסון עם חבריו לוועד הפועל הציוני בברלין.

נפנה תחילה לזיכרונותיו של ישראל שוחט שראו אור בספר השומר: דברי חברים בשנת תשי"ז. שוחט משיח שם ביחסיו עם ד"ר יעקובסון. הוא מגלה בין היתר שהאחרון הכניסו בסוד פעולתו הפוליטית והמעשית בטורקיה. כיצד טרחו יחד בעסקי קניית קרקעות וכיצד הוצג בהקשר זה לפני טאלעת פחה. ולהלן שזור שוחט סיפור זה:

לפני מלחמת תורכיה-הבלקן, החילותי פועל בתחום נוסף. ביקשתי אז להשיג – בעזרת אישים יהודיים ומדינאים עותומניים – את הסכמתו של אנבר פחה, שר הבטחון, לייסוד חטיבת-צבא יהודית, כחלק מהצבא התורכי, לשם הגנה על ארץ-ישראל בשעת חירום. לשם כך הגשתי לו תזכירים רבים בהם ביקשתי להוכיח באותות ובמופתים את כדאיות הענין ... גם בן-צבי ידע על פעולתי בענין זה ותמך בה. ... ב-1912 פרצה המלחמה הבלקנית. בן-צבי, בן-גוריון ואני סבורים היינו, שהמלחמה עשויה לתת תוקף ניכר להצעה על אירגון חטיבת-צבא יהודית; סבורים היינו, שדווקא בזמן המלחמה נוכל להוכיח לעם התורכי ולממשלתו את נאמנותו של הישוב היהודי בארץ-ישראל. לשם כך החילנו לארגן קבוצת מתנדבים משלנו – תלמידי ארץ-ישראל, יהודים ילידי קושטא ומתלמדים מחוץ לארץ – שתשתתף במלחמה כחטיבה יהודית עצמאית. אני, בשם צעירי ארץ-ישראל, הצעתי לשר המלחמה אנבר פחה ולמושל הצבאי של קושטא ג'מל פחה, להקים פלוגה של חמישים רוכבים יהודים עותומניים, שיבואו מארץ-ישראל להשתתף במלחמה נוסף על קבוצת-המתנדבים, שכבר החלה בשירותה. ... התקשרתי עם ועד 'השומר' בארץ-ישראל, גוללתי את כל פרשת הדבר ודרשתי ממנו

לארגן קבוצת רוכבים בת 50 איש, הן מחברינו והן מתנדבים מצעירי המושבות והערים. ...

ועד ‘השומר’ וישראל גלעדי בראשו ניגשו לפעולה, אלא שבה בעת הושגה שביתת נשק והטיפול בנושא התבטל.²⁰

אף שהזרוע המבצעת היא ‘השומר’, מלמד הסיפור שהשיקולים נתמקדו בהנהגה של פועל-ציון, ששהתה אז בצוותא חדא בבירת טורקיה והציגה תמימות דעים בכל הנוגע לעניין ההתנדבות למלחמה לימין הממלכה כחלק ממדיניות השכנוע של קושטא והנכונות לתרום לביצועה. לעניין זה נדרש במישרין גם בן-צבי, אף כי סיפורו איננו מפורט כל כך:

ישראל [שוחט] שקד גם על הקשר עם אישים ידועים מהממשלה העותמנית, ובמקרה מסוים ניסה לקבל את הסכמתו של אנור-פשא ליסוד חטיבה יהודית-צבאית בתוך חיל עמי עותמניה לשם הגנה על ארץ-ישראל בשעת חירום. מובן מאליו, שדבר זה אין להשיג על נקלה וחכינו לעת מצוא. בימי מלחמת הבלקנים (ב-1912) עשינו ניסיון להרכיב קבוצת מתנדבים מתלמידי ארץ-ישראל וילידי קושטא ותלמידים יהודים מחוץ-לארץ – לשם השתתפות במלחמה כחטיבה יהודית. התורכים התיחסו לצעד זה בחיוב וקיבלו אותנו. אכן היה לזה בעיקר ערך דמונסטראטיבי. תוצאות של ממש לא היו לזה, מפני שבקרוב באה שביתת הנשק, והחיילים המתנדבים שוחררו מהצבא.²¹

עד כאן הזיכרונות. המקורות הארכיוניים אינם מביאים תעודה משל שוחט המשיחה בנושא במישרין. אבל אנו לומדים על הפרשה בעקיפין מפיו של ד"ר אביגדור יעקובסון המשגר איגרת בנידון לחברי הוועד הפועל הציוני המצומצם בברלין. המכתב שיצא מקושטא ב-29 בינואר 1913 מפרש את הצעתו של ישראל שוחט להקים יחידת מתנדבים מקרב אנשי ‘השומר’, שתילחם לצד הטורקים במלחמת הבלקן השנייה הצפויה. היחידה, כשישים מתנדבים, תוצב בחזית צ'טלדזה (Catalca).²² הנה נוסח המכתב:

קונסטנטינופול 29.1.13

הוועד הפועל המצומצם
ברלין

עמיתי הנכבדים,

האדון שוחט מפלסטינה, מנהיגם של השומרים שם, השווה כעת פה ולומד בפקולטה למשפטים, הופיע אצלי אתמול והגיש לי תכנית כדלקמן. הוא יארגן קבוצת מתנדבים של בערך 50–60 צעירים מפלסטינה, שיציעו שירותם לממשלה הטורקית עם ראשית פעולות האיבה ליד צ'טלדזה. האדון שוחט סבור שעובדת התייצבותם לשירות של יהודים פלסטינים כאזרחים נאמנים, הנכונים להביא חייהם קרבן למולדתם החדשה, תעשה רושם גדול ויוצא מן הכלל על הטורקים, ותוכיח להם באופן כזה, שהיהודים לא רק מדברים על אהבתם לטורקיה, אלא מוכנים להראות זאת במעשים.

המשלוח יעלה כ־5000–6000 פראנקים, לפי תחשיב של 100 פראנק לאדם. האדון שוחט מבקש אפוא מאתנו להעמיד לרשותו את הסכום, תוך שהצהיר שישתדל לפחות חלק מההוצאה להשיג ממקורות אחרים ויפצה אותנו מאוחר יותר.

להערכתו, אין מקום להכחיש שפלוגה כזאת תעשה רושם על טורקיה ותספק לנו ראייה פעילה ואפקטיבית לגבי זיקתנו לטורקיה ובכל הנוגע לנאמנות ולנכונות לקרבן של היהודים הפלסטינים. יימצאו סקפטיקאים שיזהירו אותנו בפני הערכת יתר באשר לחשיבותו של בטליון שכזה. הם יצדקו אל נכון. ואולם באותה מידה נחוץ להזהיר בפני זלזול ברושם. מבקש אני להזכירכם את התקוות שתלינו ברושם שעשוי לעורר משלוח של פלוגה סניטרית. 'פלוגת מתנדבים' זו תוכל ללא ספק להשפיע הרבה יותר, ומחירה, בעת ובעונה אחת, יהיה יותר נמוך.

נחוץ עם זאת שלא להבליע את הצדדים השליליים של ההצעה. ראשית, אפשר שזה כבר מאוחר מדי. עד שהמתנדבים יגיעו לכאן, יחלפו לפחות 3–4 שבועות. ועוד יידרשו 2–3 שבועות עד שהם יאומנו כדי להציבם במערכות הקרב. ועד אז תגיע המלחמה ככל הנראה לקצה. ואם יגיעו המתנדבים עם תום הקרבות, או שיצטרפו ללכת לבתיהם, בלי שהשתתפו במלחמה, שכרנו יצא בהפסדו. שנית, חבל להרחיק מפלסטינה 50–60 איש מבין החזקים והאמיצים ביותר. ועוד קיים ריזיקו שחלק מן הצעירים יחלו, או ימותו או ייפגעו. מטעמים אחרונים אלה אפשר שלא הייתי מציע ליטול עלינו יוזמה כזאת. ברם, העניין עומד אחרת. האנשים רוצים לעשות זאת מיוזמתם, ולנו אין שום יסוד להפריע להם במפעלם.

אני תומך אפוא בסיוע שיש לתת להם לביצוע הפרוייקט, למרות נימוקי הנגד שהבאתים לעיל. אולי נוכל על ידי כך ליצור רושם של מדיניות גבוהה, כפי שמיעצים נורדאו, מרמורק וגרינברג. אני מבקשכם לבחון את הפרוייקט ולמסור לי תשובתכם טלגרפית במלה אחת, נדחה או אושר, ולבסוף הסכום הנדרש.

נאמנכם
יעקובסון

האדון שוחט יצר כבר, גם לפי עצתי, קשר עם אנוור-ביי. חילופי דברים אלה אינם מחייבים בינתיים לכלום.

מה מלמד מכתבו של יעקובסון?

א. לפנינו יוזמה שמקורה ב'השומר'. אך אין הקורא יכול להשתחרר מן הרושם שד"ר יעקובסון הוא צד מעוניין ושיקוליו הספקניים, כביכול, נועדו רק לסבר את האוזן. שכן אף שההצעה הוצגה זה עתה לצורך הכרעה עקרונית בפני המוסדות העליונים של ההסתדרות הציונית העולמית, היא כבר נדונה עם אנוור ביי במגע שיעקובסון מבקש להציגו כבלתי פורמלי, אף שאירע בהמלצתו. לא ברור רק, אם המגעים עם אנוור ביי אירעו לאחר ה־23 בינואר או עוד קודם לכן. ועל כך להלן.

ב. שוחט מוצג, כמי שהתנהגותו איננה כפופה למרותה של ההסתדרות הציונית ולכן אם תיכשל הצעתו או לא יהיה לה האפקט המצופה, לא תועמד התנועה הציונית באור מגוחך ולא תיתקל בקשיים אצל דעת הקהל הטורקית. מכאן שקיומם של פועלי־ציון

כפדרציה נפרדת, אפילו היא חוסה בד' אמותיה של ההסתדרות הציונית, מציב אותם כפועלים שלא במסגרת הקונסנזוס הציוני הרשמי, ופותרת את זו האחרונה מאחריות למעשיהם.

ג. אישיותו של אנוור ביי היא גורם מפתח כאן. ההצעה לא הובאה לפני הגורמים הטורקיים עם פרוץ המלחמה הבלקנית באוקטובר 1912, כלומר לפני ממשלתו של כמאל פחה, אלא לקראת השלב השני של המלחמה, עם תפיסת השלטון בידי הטורקים הצעירים בהנהגתו של אנוור פחה ב־23 בינואר 1913. לזה ככל הנראה מכוונת לשונו של בן־צבי על המתנה להזדמנות נוחה. מכתב יעקובסון נשלח מקושטא ב־29 בינואר. מכאן שהאירועים הכרוכים במציאת עיתוי נוח להצעה התרחשו בשבוע שלאחר ה־23 בחודש.²³

ד. טיעונו של יעקובסון מרמזים לניסיון דומה שנעשה בעת מלחמה קודמת. הכוונה למלחמת טריפולי. ואכן בדיקת מכתב נוסף, שנשתמר בארכיון, משכנעת שמערכת הנמקויות במכתב מ־1913, מוסבת, ככל הנראה, על שיקולי הספק שעלו עוד ב־1911.²⁴

לסיכום, האוריינטציה העות'מאנית של ההסתדרות הציונית העולמית היתה כרוכה בהכרח בטיפוח פטריוטיזם טורקי והביאה בחשבון אפשרות של התנדבות יהודית מאורגנת לצבא הטורקי כחלק ממאמצים שיובילו להשגת הסדרים מדיניים נוחים לציונות בארץ־ישראל. גם מפלגת פועלי־ציון בארץ לא הסתייגה ממגמה זו והשתמשה ב'השומר' כדי לקדם את המשימה. אף תכנית ההתעתמנות היתה מכוונת לדרבון התגייסותם של היהודים לצד טורקיה במלחמה ושוב מתוך שיקולים של הישגים פוליטיים לציונות. ומכאן שההתנגדות לתכניות של רוטנברג או של ז'בוטינסקי לא נבעה מהנחות יסוד רעיוניות, נייטרליסטיות או פציפיסטיות, אלא מתוך נאמנות לטורקיה בצד הערכת מצב פרגמטית לגבי סיכויי ההצלחה של הצדדים הלוחמים ושל האוריינטציה היהודית הרצויה בהתאם.

הערות

1. A. Böhm, *Die Zionistische Bewegung*, 2 B., Berlin 1921, s. 96, 258; I. Friedman, *Germany, Turkey and Zionism 1897-1918*, Oxford 1977, p. 140 ff. [להלן: פרידמן]; מחקר חשוב אחר: E. Zechlin, *Die deutsche Politik und die Juden im ersten Weltkrieg*, Goettingen 1969 [להלן: צחלין]; השווה גם את מאמרו של R. Olson, 'The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision', *Turcica*, 18 (1986), p. 219.
2. מ' מינץ, 'הקונצפציה ההיסטורית: לבירור עמדתו הפוליטית והציונית של דוד בן־גוריון בעת מלחמת העולם הראשונה – לפני מתן הצהרת בלפור', *הציונות*, יג (1988), עמ' 69–87 [להלן: מינץ].
3. מאוחר יחסית הרחיבה עניין זה עבודת הדוקטור של פ"א אלסברג, *מדיניות ההנהלה הציונית ממותו של הרצל ועד מלחמת העולם הראשונה*, ירושלים 1957. פרקים ממנה

- פורסמו בשנתון 'שיבת ציון' ד (1957). הפרק הנוזק לענייננו ראה אור תחת הכותרת 'האוריינטציה של מדיניות ההנהלה הציונית ערב מלחמת העולם הראשונה, 1911–1914', ציון, תשכ"ח, עמ' 149–170 [להלן: אלסברג]; טיפל מעט בנושא נ"מ גלבר, הצהרת בלפור ותולדותיה, ירושלים 1939. וכמובן ספריהם של פרידמן וצחלין. לאחרונה טיפל בנושא ד' ויטל בחלק השלישי של חיבורו הגדול: D. Vital, *Zionism: The Crucial Phase*, Oxford 1987; כן ראה אור מחקרה של חנה ויינר, 'המדיניות הציונית בטורקיה עד 1914', בתוך: תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העליה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, ירושלים 1990, עמ' 257–349.
4. פרידמן, עמ' 140–150; בספרו פועלי ציון בעליה השניה, תל אביב 1950, עמ' 73 [להלן: כן-צבי], קובע יצחק כן-צבי בטעות שכ"ד בתמוז הוא ה-5 באוגוסט. ולא היא. אפשר שהטעות באה לו מן ההנחה שתאריך יולי היה תאריך יוליאני.
5. הנושא נדון בספרי: זמנים חדשים – זמירות חדשות, בר ברוכוב 1914–1917, תל אביב 1988.
6. המכתב לחברים מאוגוסט 1908, ארכיון יד כן-צבי, 1/4/8/34, ועוד מכתב, שם, 1/4/4/6; כן-צבי, חזור מס' 7, אלול תרס"ח, עמ' 213 ואילך.
7. עיין כן-צבי, עמ' 73 ואילך, וגם הנספחים: חזור מס' 7, עמ' 213 ואילך, וכן החלטות הוועידה השישית, עמ' 219 ואילך. ההתרגשות והרוח החדשה מורגשות היטב גם בסיכום הישיבה מן ה'–י"ב באב תרס"ח, ששלח כן-צבי לקלמן מרמור, ייו"א, ניריורק, עיזבון מרמור, מס' 8476. השווה עם: ש' טבת, קנאת דוד, א, תל אביב 1976, עמ' 172 [להלן: טבת].
8. ד' בן-גוריון, 'זכויותינו הלאומיות בטורקיה ובארץ-ישראל', התורן, 2, 9, 26 באוקטובר 1916. וגם תרומתו לקיבוץ אין קאמפף פאר אידישע רעכט (בעריכתו של בר ברוכוב), ניו יארק 1916, פרק 7: 'די רעכטליכע לאגע פון די אידן אין דער טערקיי', עמ' 63–72.
9. הנושא כולו נידון בהרחבה אצל טבת, עמ' 201 ואילך.
10. על הערכותיו לגבי טורקיה בעידן הפרוגרמה הפולטבית ראה מאמרו, 'תפקיד מעמד הפועלים בהגשמת הטריטוריאליזם', כתבים, א, תל אביב 1955, עמ' 311–337. התמורה בהשקפותיו נידונה כבר ברוכוב: אנרות, תל אביב 1989, עמ' 59 ואילך. וגם האיגרות 1908.6, 1909.34, 1910.5; בנושא בכללו דנתי בהרצאתי על 'בר ברוכוב ולקחי מהפכת 1905 ברוסיה', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים 1972, עמ' 239–255; ראה גם הפרק על 'הקונפרנציה של פועלי ציון הרוסיים בווינה', מ' מינץ, חבר ויריב: יצחק טבנקין במפלגת פועלי ציון 1905–1912, תל אביב 1986, עמ' 104–123.
11. חיבורה של חנה ויינר, שהוא ללא ספק הישג מרשים בהיסטוריוגרפיה של הנושא, נוגע ולא נוגע בהיבט הנדון. היא מתקרבת אליו ממש, כאשר היא מצביעה על ניגודי הדעות בין אלה שנקראו הציונים 'המדיניים' לבין הציונים 'המעשיים'. אך אין היא שוקלת כך את המשמעות של העשייה הציונית במסגרת הקונסנזוס הממלכתי הטורקי ואת הכבלים שהוא קושר בהם את המדיניות הציונית בכלל. ראה סיכום חיבורה על המדיניות הציונית בטורקיה עד 1914, תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, ירושלים 1990, עמ' 343 ואילך.

12. טבת, הפרק 'בעד טורקיה', עמ' 256 ואילך. ב־29 באוקטובר 1914 הציע המהנדס יוסף לוי, שעלה מגרמניה ועבד במחלקה הטכנית של המשרד הארץ-ישראלי בהנהלתו של א' רופין, לחייל יחידות יהודיות להגנה על הארץ. הוא קרא להן 'זדרמריה' והתבסס בהתלהבות על אנשי 'השומר': 'Wir verfügen vor allem in den 'Haschomer' der oben angeführten jüdischen Wächtervereinigung, ueber einem ganz vorzueglichen Stamm (ב'השומר', ארגון ההגנה אשר הוצג לעיל, אנו מוצאים גזע מיוחד במינו). ההצעה נתמכה במכתבו של אוטו ורבורג בשם הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית אל משרד החוץ הגרמני ב־30 באוקטובר 1914. ראה התיק על טורקיה בארכיון משרד החוץ הגרמני בבון, R 14128, תעודה A 28769. אין מקום להניח שההצעה הובאה שלא בידיעתם של אנשי 'השומר' והנהגתם.
13. ר' ליכטהיים, שאר ישוב: זיכרונות ציוני מגרמניה, תל אביב 1954, עמ' 288 ואילך. וגם פרק הזיכרונות של הנרייטה חנה בודנהיימר, 'דמותו וחיי', שפורסם בספר מסילת ראשונים (העורך: נ' אגמון [ביסטריצקי]), ירושלים 1951, עמ' 52 ואילך. הנושא נידון אצל פרידמן.
14. ליכטהיים, שם.
15. מינץ, לעיל הערה 5, הפרק 'עם בואו של רוטנברג לארצות הברית', עמ' 126 ואילך. ראה גם טבת, עמ' 297. מעניינים שם במיוחד הפרטים על השיחה עם טרומפלדור.
16. ד' בן-גוריון, 'וועד וועט אונז דאס לאנד געבן?', די קעמפפער שטימע, 27 (ספטמבר 1915), הגיליון פורסם לפני ועידת קליבלנד התשיעית של מפלגת פועלי-ציון האמריקנית. עיין גם טבת, עמ' 256 ואילך.
17. מתוך תזכירים של דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי לג'מאל פחה ב־5 במארס 1915 (תורגם מטורקית), ונספת למכתבם אל ברנדיס, אצ"מ Z 3/22/4, Z 3/73/5. הלשון 'עמיתינו האזרחים' מוסכת על היהודים שיתגייסו לצבא, בעקבות ההתעת'מנות. אגב עוד בראשית נובמבר 1916 ביקשו ורבורג ויעקובסון לסעוד את בקשתם של בן-צבי ובן-גוריון במכתב מיוחד ששיגרו למשרד החוץ הגרמני ובו חזרו על הטענות שלעיל: 'שני האדונים', כתבו, 'היו שנים רבות סטודנטים באוניברסיטה של קושטא, התנדבו עם פרוץ המלחמה לשירות הצבא ופעלו, כידוע לנו, במרץ רב ביותר להביא את הנוער היהודי של פלסטינה, ובעיקר את הפועלים היהודים להתעת'מנות'.
18. מכתב בן-גוריון ובן-צבי ללואי ברנדיס מן ה־31 באוגוסט 1916, אצ"מ Z 3/73/5. אין לי הסבר למה טרחו כותבי המכתב להביא את הרפליקה של המושל הטורקי. העניין להערכתי לא היה נחוץ כדי לבסס את בקשתם.
19. ד' בן-גוריון, 'א היסטארישע אויפפאסונג, צו דער רעזאלוציע וועגן "ארץ ישראל און דער איצטיקער מאמענט" אויף דער קאנווענשאן פון די פועלי ציון', דער אידישער קאנגרעס, 8 באוקטובר 1915. דיון רחב ביותר בנושא במאמרי: מ' מינץ, 'הקונספציה ההיסטורית: לברור עמדתו הפוליטית והציונית של דוד בן-גוריון בעת מלחמת העולם הראשונה – לפני מתן הצהרת בלפור', הציונות, יג (1988), עמ' 69–87.
20. י' שוחט, 'שליחות ודרך', ספר השומר: דברי חברים, תל אביב 1957, עמ' 36 ואילך. יהודה סלוצקי אינו מזכיר בספר על תולדות ההגנה את הפרשה, והוא הדין במחקרו של יגאל עילם. גם קובץ 'השומר' בהוצאת ארכיון העבודה משנת תרצ"ח איננו מזכיר את הנושא.

- קיים קושי באשר לעיתוי מעורבותו האפשרית של בן-גוריון בפרשת גיוסה של פלוגת 'השומר'. האחרון שהה בקושטא עד לפרוץ המלחמה הבלקנית. במחצית נובמבר 1912 נמצא בן-גוריון בארץ וחזר לקושטא רק אחרי סיום המלחמה. מכאן שבינואר 1913 (חשיבות התאריך תידון להלן) לא יכול היה שוחט להתייעץ עמו בעניין תכניתו. בן-גוריון גם איננו מזכיר את הפרשה בזיכרונותיו, שלא כבן-צבי. ועל כך להלן. עתותיו של בן-גוריון מתבררות על פי תאריך איגרותיו, אגרות דוד בן-גוריון, א, תל אביב 1971, איגרות 124–133, עמ' 247–261. כמובן, אין עובדה זו מכחישה את סיפורו של שוחט, המעיד כי המגמה הבסיסית גובשה בשלב מוקדם.
21. בן-צבי, עמ' 145. העניין נרמז גם בהערה אצל אלסברג, עמ' 157. מיקום המידע מלמד, שאין אלסברג מייחס לו חשיבות וממילא איננו מבקש ללמוד ממנו דבר.
22. אצ"מ, חטיבה Z 3, תיק 45.
23. ב-23 בינואר היתה הפיכה בקושטא. אנוור פחה היה בין הקושרים שכבשו את השלטון. כאמל פחה סולק מן השלטון. נאזים פחה נרצח בעת האירועים. T. Wituch, *Tureckie przemiany, Dzieje Turcji 1878-1923*, W-wa 1980, p. 190
24. מכתב יעקובסון על תכניות להתגייסות היהודית לעזרת טורקיה במלחמת טריפולי. אצ"מ Z 3, תיק 43. ראה הנספח.

נספח

קושטא, 11 באוקטובר 1911

אל הוועד הפועל המצומצם
ברלין

עמיתי הנכבדים,

אני מצטער באמת שלא נמסרה לי בזמן הנכון הידיעה על מועד ישיבת הוועד הפועל המצומצם עם חברים מוזמנים של הוועד הפועל, שהרי יכולתי לבוא לישיבה זאת ולבלות אתכם מספר ימים ולחזור אחר כך הנה לתפקידי. אני מאמין, שלהימצא אתכם שם בזמן הזה עשוי היה להיות עבורי עניין של חשיבות עליונה.

בעניין הפרוייקטים שהצגתם לפני, יכול אני למסור לכם בינתיים כדלקמן:

1. פלוגת המתנדבים – קשה לממשה. על פי ידיעתי את הנסיבות במקום קשה מאוד להניח שיחידה גדולה של יהודים מקומיים תתנדב לצבא. לא רצינו, כמובן, לייסד את התשובה לשאלה על ידיעתנו את המצב, ועל כן קיימנו מגעים עם אגודת ההתעמלות מכבי כדי לדון בנושא. יושב ראש האגודה, האדון אברמוביץ, אישר לנו שאפילו אגודת מכבי איננה עומדת לרשותנו. אמרתי אפילו, שכן אנשים צעירים אלה (רק בקושטא יש עתה 100 חברים למכבי) שייכים לאלמנטים שהם מעט פטריסטיים והם גם בעלי הרגשה יהודית לאומית בקרב היהדות כאן, ומסוגלים לתפוס את גודל המשימה. מלבד זאת אין כמעט תקווה שנורשה ליסד לגיון יהודי מיוחד. על פי הודעת משרד המלחמה, צריכים כל המתנדבים לפנות לשלטונות, המשלחים את האנשים ליחידות הצבא בפלכים שבהם מתגוררים המתנדבים. על פי החוק לא יכולים אזרחי חוץ להתקבל לתוך הצבא הטורקי.

2. אין טעם ביחידה סניטרית לחזית טריפולי. וגם לצורכי המלחמה בבלקנים! המלחמה גם טרם פרצה. מכל מקום אין זה דבר שניתן להכינו ביום אחד. מאידך אין לפתוח בצעדים לעבר הממשלה, כל עוד לא יהיה לנו הביטחון, שניתן לבצע את המפעל, אם וכאשר הממשלה תיעתר לעניין. הנני מאמין אפוא שיהא זה נכון, שתטרחו בעניין האנשים המתאימים לעבודות העזר ובעניין הכספים. אנחנו נגשש פה.... (אני מרשה לעצמי להמליץ לפניכם על מר צבי אברסון מז'נבה היכול לבוא בחשבון).

3. ובכל הנוגע למפגנים, הרי שאופיים הציוני יכול לבוא לידי ביטוי, אם וכאשר העניין יבוא מפלסטינה, ובמיוחד מן המושבות שם. ועל כן הייתי ממליץ לברר את הנושא עם ד"ר רופין. לאחר שההודעות תינתנה בפלסטינה ייקל יותר לביימן גם בשם כל היהדות העות'מאנית. מגביות הכסף יכולות כאן להתחיל רק כדלקמן: קבוצה ציונית מכאן תחתום על התחייבות של 200–400 לירות טורקיות (שאותן תנדב), תפרע את הסכום לוויזראט הגדול ותפרסם את העניין בעיתונים.

בכבוד רב

יעקובסון

ביומיים האחרונים הייתי חולה ורתוק למיטה.